

Krystalstøvbøld. (EH).

Svampe, *Fungi*

SVAMP (vistnok beslægtet med græsk somphos = porøs) kaldes frugtlegerne af den egentlige svamp, der som et spindelvævsagtigt mycelium vokser under jordoverfladen, i træstubbe, møddinger etc. I daglig tale gælder benævnelsen mest frugtleger med stok og hat, stærke farver og/eller en ejendommelig form.

Arter og slægter til familien Agaricaceae: *Paddestol* slutningen af 1400-t, *padder* (tudser, frøer) mentes at opholde sig ved eller under svampe; *paddehat* 1563ff, *pugehat*, *nissehat*, *nissepugehat* 1688–1793, Angel, Fyn; *skurvhat*, *skurrehat*, *-hætte* 1794ff, Jylland; *tudsehat* 1841ff, Sjælland, Lolland, Falster; *troldhat* 1841 Jylland, *skarnhat*, *jordsvamp* 1841 (Fyn, Jylland), *troldskånk* Sejerø o. 1870, *paddehad* (pajma) Samsø, *rævepandekage* Horsensegnen; *skampion*. – Færøerne: *hundland* 1800ff, især om champignon;

man mente svampen kom frem, hvor hunde urinerede.

Pilse (fra tysk) 1793, om rørhat (*Boletus*); *peperling* (pipærling) er tilføjet i håndskrift fra begyndelsen af 1400-t og identificeret som kantarel = spiselig vingesvamp, *Cantharellus cibarius* (1).

CHAMPIGNON, *Psalliota*: *skampion*, *skurvhætte* 1793, 1841 (2).

STØVBOLD, *Lycoperdon*: *ulvefis* 1688ff, Jylland, Falster; *olfis* NVSjælland – sporestøvet pustes ud, når frugtleget trykkes sammen; *fæsebold* 1793, *fisebolle* Lolland, Falster, Fyn; *fissvamp* Fyn, *bussefis* Sundeved, *føsbøld* Sjælland, *fnysebold* Femø; *blinderøg* se nedenfor; *troldhat* Roskildeegnen, *hugormehoveder*, *-knolde* Midtjylland o. 1870, skulle være bolig for hugorme. –

Færøerne: *fisibjölgur*, -soppur. – Grønland (Smith-Sund): *pujualigssuaq* 'den der indeholder meget støv' (3).

(Rød) FLUESVAMP, *Amanita muscaria*, 1767ff, anvendt som fluegift, se nedenfor; *trolldhat* 1793ff, *trolldsvamp* NVFyn, *skovtrolld*, *nissehøj* Langeland, *fluehat*; *den fine røde* VLolland (4).

STINKSVAMP, *Phallus*, 1837ff, *hjortebrunst* 1763, se nedenfor, *underlig svamp* 1763, 1793, *præstepet* Hads herred o. 1890, *præstepik* NSjælland; det unge frugtlegeme: *hekseæg* o. 1870ff (5).

JUDASØRE, *Auricularia auricula*, fra begyndelsen af 1400-t; *aposteløre*; ligner i form, farve og bruskagtig beskaffenhed et menneskeøre, vokser desuden på hyl, hvori Judas iflg. legenden hængte sig (6).

FYRSVAMP, TØNDERSVAMP, *Polyporus ignarius*: *bøgesvamp* 1763, *egesvamp* 1772, *tønder-rørhat* 1793, *tøndersvamp* 1805ff, beslægtet med tænde og tande, frugtlegemet anvendt i fyrstøj, se s. 27, jnf. *ildsvamp*, *ildporesvamp* 1869ff, *fyrsvamp* 1880ff; *rivesvamp* Jylland, *blodsvamp*, *sårsvamp*, *doktorsvamp*, brugt som blodstillende omslag, s. 25 (7).

TROLDSMØRSVAMP, *Fuligo septica*, 1767ff, danner gul og flødelignende, senere størknet masse på træstubbe, skovbundsmos, stolper o.a., især efter regnvejr; *skyfald* 1793–1837, jnf. *Nostoc* commune s. 13, *stjernes kud* VJylland 1877, faldt ned med sådant; *trolldspyt* Sjælland o. 1870, *heksefædt*, -smør (8).

HJORTESPRING, *Elaphomyces granulatus*: *hjortetrøffel*; på apoteker er forlangt *hjortekugler*, *tyrekugler*, *bukkespring*, *dyrspring*, *oksenrod*, *okserødder*, *yvsenrødder*, *yssenbær*, *aussenkugler*, *ibsenkugler* – alle til jysk dial. *owsen*, *ywsen* etc. om koens brunst; endvidere *olgapulver* Holbæk, *løbekugler*, *løvekugler* Haderslev, *bullknopper*, *kokorage*, *kokoras*, *stopinkel* (erectio penis), de underjordiske runde frugtlegemer tilskrives afrodisiakiske kræfter; *jordspræk* (9).

MELDRØJER, *Claviceps purpurea*, 1796ff, snylter på kærner af græsarter, især rug, der omdannes til større sorte, valseformede og ofte lidt krumme legemer, som indeholder et giftstof (cornutin). Meldrøjeakset med bullen bug · lyser hånsk over syge kærner *Jeppe Aakjær* (10). Navnet er

omtødet til *meltønder* Thy. Helt misvisende mente man, at høstudbyttet blev større (det drøjede på melet), når aksene var inficeret med mange af disse svampe: »det er *rugdrenge* [1817ff], som fylder skæppen« Slesvig o. 1870, »vore forfædre holdt dem for sunde og troede de oprettede noget af den skade, de led med de manglende kærners savn« Sjælland 1817 (11). Andre navne: *ruggift*, *giftrug*, *rugkorn*, *hornrug*, *hjørtetak*, *hanesporer*; drog Fyn o. 1870, beslægtet med bedrage; *sekelkorn*, *brandkorn*, *slemme drenge*, *sorte drenge*; *moderkorn* giften påvirker livmoderen, se nedenfor (12). Bygkærner angrebet af meldrøjer blev 1910 fundet i bronzealdertomt i Østbirk sogn.

LITTERATUR: (1) 902c 87; 728c I,1763,589; 605 1841,482,506,607; 438 6,279; 228c 3,115; 969b 1793, 257,260,263; 518 1800,234; 15 57 jnf. 914 1,27; (2) 969b 255; 605 607; (3) 438 137,317; 348 33; 783b; 107; 95 3,1908,865; 299 24,1908,309; (4) 969b 260; 438 6,279; 283c 31; 107; (5) 438 324; 615 (1763) 29; 728c 1,1763,589; 969b 267; 1014 32,1939,47; (6) 902e 17a; 348 9; 839 19; (7) 438 354; 588 1930,51,88; 348 51; 328 1,120; (8) 438 244,345; 466 175; 488c 6,2,88, 90; (9) 348 11,19,46,51,54f,59f,68f,80f,104,112,119; 83 246; 228e 3,1133; (10) 1002d 63; (11) 838 1,1791,45; 783d 54; 24c 32; 516 16,1817,57; (12) 438 234,343; 783d 45 og 839 20; 510 4,326; 438 35,46f,90,94,99f.

NÆRINGSMIDDEL, FORGIFTNING

»Danmark er det land i Europa, ja måske i hele verden, hvor kendskabet til svampenes anvendelse som fødemiddel er mindst udbredt« (1). Endnu omkring sidste århundredskifte blev alle svampe, også champignon, betragtet med en vis afsky og sjældent benyttet til madlavning.

En mand viste Christian VIII nogle store støvbolde og prøvede at få kongen interesseret i en dyrkning (2).

På Grønland (Smith-Sund) spiser eskimoerne alle svampe, rå eller kogt; de kaldes under ét *anginsat* 'ligner lapper til støvlesåler' (3).

CHAMPIGNON omtales første gang i en havebog 1762 som dyrket både på friland og i hus (4). Året efter oplyses, at dens brug er velkendt i køkkenet (5) og 1780, at svampen samles i september »ifald man vil benytte sig af den til indsyltning til vinteren, thi ellers bliver de ædt af kvæget« (6), jnf. nedenfor. 1806 bliver champignon spist i saucer og dyrkes på dertil indrettede mistbænke (7); gentagne udkog kan anvendes som erstatning for soya (1816; 8). O. 1835 solgtes i København 8 tønder, som en familie i Tikøb

sogn havde plukket på en mark; det indbragte 40 rigsdalere – værdien af 20 tdr. byg eller en hest (9).

Planmæssig dyrkning af champignon blev i Danmark påbegyndt o. 1840 af slotsgartner J. P. Petersen, Rosenborg, som fra 1844 drev eget champignonhus. Kort efter blev svampen også dyrket i Vallø slotsgartneri o.a. herregårdshaver til brug i mange større landhusholdninger (10). Til Københavns grønttorv førtes 1957 755.860 kg, i 1964 blev avlet 5.5 millioner kg (værdi 18 mill. kr.) i sektioner under Alm. dansk Gartnerforening, 60 medlemmer dyrkede tilsammen over 200.000 m² champignonbed. Der eksporteres til ca. 70 lande, men navnlig Vesttyskland (1963 godt 600 t.). Det samlede konsum anslås 1967 til ca. 4.050 t. Landbohøjskolen oprettede 1952 et champignon-laboratorium.

Også for fårene var svampen en lækkerbissen; jyske hyrdedrenge havde stort besvær med flokken, når den efter regnvejrlugtede skurrehatte (11).

Fra Færøerne oplyses 1800, at champignon syltes og bruges i sauce (12).

Elledans-bruskhat (s. 29), *nellikesvamp* (skal i tørret tilstand lugte som kryddernelliker) anvendes pulveriseret som krydderi i saucer (13).

En folkelig »regel« siger, at kun de røde eller stærkt farvede svampe er giftige (14), og at man kan prøve en ukendt svamp ved at koge den med en sølvske; farves denne sort, er svampen giftig (15). Nydelsen af skægget mælkehat, *Lactarius torminosus*, gav kolik (16). – I tidsrummet 1877–1940 blev indberettet 50 tilfælde af svampeforgiftninger og seks dødsfald. 1941 og 1944 indtraf yderligere tre forgiftninger med døden til følge (17).

Brød bagt af rugmel stærkt forurenset med giftig MELDRØJER (s. 23) kunne give »den forskrækkelige kriblesyge« (1790), antoniusild, den hellige eller onde ild, melldrøjersot eller koldbrand (18), kornsyge SJylland. Sygdommen (ergotisme) nævnes ofte i 1500- og 1600-t. lægebøger og synes at have hærget mest på halvøen; igris sacer betegnede desuden flere lidelser, bl.a. herpes zoster, som gav brændende smerter i forbindelse med rødt udslæt eller betændelse.

Kriblesygen skal 1582 have ramt hertugdømmerne, 1588, 1745–47 og 1754–55 Sverige, 1598 og 1665 Ditmarsken, 1770 Holsten. I mistvækstperioden 1596–1603 døde folk i tusindevis af fordærvet korn (19).

1843 skrives fra Skanderborg amt, at en læge i våde somre behandler en del patienter syge af at spise melldrøjeforgiftet brød (20). 1862 kom

særligt mange melldrøjer i rugen, og den følgende vinter fik svampen skyld for talrige sygdomstilfælde, alene i ét jysk lægedistrikt behandledes 221 personer med ergotisme, en indberetning fra Thisted amt nævner op til 12 procent melldrøjer i rugen (21). Endnu 1879 advarede myndighederne mod at anvende melldrøjeblandet rug til brød, og så sent som 1883 levede i Jylland folk med eftervirkninger af forgiftningen (22). Men der er også eksempler på, at børn har spist melldrøjer tilsyneladende uden at lide skade (23).

LITTERATUR: (1) 169 6,1910,246; (2) 839 19; (3) 299 24,1918,309; (4) 704b 23; (5) 615 25; (6) 43 1, 122; (7) 398 1806,937; (8) 516 5,160; (9) 497 6,1954, 8; (10) 267 3,1944–48,118f; 514 1848,118f; (11) 342 42,1948,98; 257 7,1928,725; 328e 176,187; (12) 518 234 sml. 480 16; (13) 239 1935,35f; (14) 107 1946 (SSjæll., Fyn); (15) 228e 3,465,738; (16) 398 1806, 938; (17) 267 2,1943,225–31; 3,1946,197–200; (18) 838 1,1790,53,55ff; 792 2,1792,271; 624c 72f; 161 3287; 514 1843,207f,246; 168 1874,367–83; (19) 227 23,1913,571; 58,1948,623f,702f; (20) 812 383; (21) 168 9,1874,369; 783d 59f; 510 4,331; 258 1931,89; (22) 191 2,160; 228e 2,273; (23) 227 23,1913,587 (1774).

LÆGEMIDLER

Peber-mælkehat, *Lactarius piperatus*, kogt i vand blev drukket for blæresten (1400-t; 1), saften af svamp fra mødding til vask af frost i hænderne (2), antændt svamp fra træ eller torn til røgelse for fårekopper (1600-t; 3). Svamp fra piletræ (»pilesvamp«) blev kogt i sødmælk og indgivet sygt kvæg (slutningen 1500-t; 4), reven pile-svamp med kærnemælk og salt for kvægets blod-pis (1757; 5).

»Lærkesvamp« er komponent i brændevinsudtrækket »Tyge Brahes ekstrakt«, »Tyge Brahes urter« eller »Tyge Brahes bitter« mod pest (1678) og adskillige andre sygdomme (1693), bl.a. som mavedråber for »ond luft« i tarmene (1736; 6). Et udtræk blev brugt som afføringsmiddel (7) og indgik i midler for hestens gulsot (8); endvidere bestanddel af universalmidlet »Mads Hjortes bitter (Silkeborgegnen)«, »Bramas livseliksir«, »kronessens«, »krabatbitter« og »nøglen til livet«, der styrkede hukommelsen og synet og modvirkede epilepsi (Fyn; 9).

Svamp på egetræ, hassel eller lind nævnes blandt råd for oksens ondartede lungesyge (10). »Den røde svamp, som gror på egetræer, tørret og knust, stiller blod« (1798; 11).

»Lærkesvamp« og »egesvamp« anføres i farmakopeen 1772.

Champignon. (ES).

Svamp fra lindetræ (»lindesvamp«) lagt i koens drikkevand værnede mod kvægsyge og -pest, fik den til at trives; blev som pulver indgivet syge køer (1600-t, jysk og fynsk cyprianus; 12).

Øludtræk af svamp fra hylid (sml. judasøre s. 23) for børnekopper, udtræk med hyldebærsaft og rosenvand til omslag mod hovedpine (13).

En blød hvidgul svamp fra enebær læger øjenlidelser og gift (14).

På Færøerne er vandudtræk af svampe drukket mod besværlig vandladning (15).

Vorter gnides med *paddestol*, vel champignon (slutn. af 1500-t; 16).

Sporestøvet fra eller selve støvbolden blev som blodstillende middel lagt på friske sår (øerne; 17). Man samlede et forråd og lagde et lille stykke af svampen, evt. dyppet i brændevin, med den lådne side mod snitsår fra barbering (18). Pastor Niels Blicher havde altid nogle støvbolde liggende og reddede dermed en såret mands liv (19). Sporerne blev insnuset for næseblod (20), pustet på frostsår (Sønderjylland; 21) og drysset på hudløse fødder; »de fleste soldater kendte forhen midlet, når de på marchture i brændende sommerhede var blevet skoldet og

hudløse« (1918; 22). O. 1900 samlede jordemoder på Agersø disse svampe til at standse blødninger efter åreladning (23). Den yderste hinde vædet med spyt lægges som omslag på skinnebens stødsår (1700-t; 24); skiver af tørret støvbold på hestens slid- og gnidsår (Slesvig o. 1900; 25). Sporestøvet indgaves kalve mod diarré (Slesvig; 26) og nævnes blandt midler for hestens engbrystighed og ledevand (27). – Støvbold var med i farmakopeen 1772.

Også fra Færøerne og Grønland kendes anvendelsen af sporestøvet på snit- og frostsår (28).

FLUESVAMP med ferskenblade og honning bruges som plaster på hestens raspe = dermatitis (1703; 29).

JUDASØRE (s. 23) kogt eller udtrukket i øl indgaves for ubændig elskov (1514), halsbylder og børnekopper (1640) (30), blev sat på øl eller vin og drukket mod vattersot (31), opblødt i vand eller rosenvand og lagt på betændte øjne (32). Bestanddel af mælkekokt til smågrise, der ikke trives (Langeland; 33).

Det var almindeligt at bruge FYRSVAMP som blodstillende omslag på sår, også efter lægers operationer (1826). I farmakopeen 1772, men forsvandt med udgaven 1893 (34). Birkens fyr-

Rød fluesvamp. (EH).

Meldrøjer af Rugen

kjøbes til høj Pris paa Kong Salomons Apothek i Kjøbenhavn, hvortil Prøver bedes indsendte med Opgave af Kvantum.

Til venstre: Dagbladsannonce fra 1876 viser efterspørgslen på meldrøje, et hyppigt anvendt lægemiddel.

Nederst: I. P. Jacobsens askebæger. Foto: Dansk Folkemindesamling.

Siden overfor: Fyrsvamp. (EH).

svamp (*Polyporus betulinus*) nævnes blandt midler for hestens kuller (35).

Pulveriseret HJORTESPRING (s. 23) har været et hyppigt benyttet afrodisiakum og rekvireres endnu på apoteker som brunstmiddel »til kani-ner og søer«; drysset på øl eller vin skulle pulveret gøre piger erotisk villige. Før voldtægtsforsøg gav fire mænd en ung pige hjortespring »for at gøre hende mere vild« (36). Om en kvaksalver i Holstebro blev fortalt, at han lønligt blandede hjortespring i snaps til sine kvindelige patienter. Svampen skal være blevet dyrket i små egelunde (Vorgod sogn; 37), men »syge kvinder kan, når de går hen over den, have stor skade deraf, derfor skal man sætte den i en krog af haven« (1647; 38). Drogen synes dog navnlig at være brugt veterinært. Ville koen ikke blive tyregal, fik den hjortespring kogt i øl eller (Himmerland) viklet i et kålblad (1700-t til o. 1900; 39), blev også givet søer, der ikke ville tage mod ornen (40) og hingste for ufrugtbarhed; nævnes desuden blandt råd for hestens kværke (41). – På Færøerne har karle forsøgt at få unge piger til at drikke noget med hjortespring i (42).

MELDRØJERENS giftstof (s. 23) bevirker sammen-trækninger af blodkarrene og navnlig livmoderens muskulatur, den blev derfor benyttet som illegalt abortivum. Unge piger, der var »kommet i fortræd«, spiste rugkærner med meldrøjer, men det kunne være livsfarligt; i et jysk sogn døde to piger af forgiftningen (43). Også anvendt af jordemødre, meldrøjeformuret rugmel kunne standse blødninger (44). 1912–13 solgte landmænd en del meldrøjer til apotekerne, og præparater heraf anvendes stadig af human- og veterinærmedicinen (45). Man har givet meldrøjer til køer under vanskelig kælvning eller når efterbyrden udeblev (46) samt for hestens kolik (47).

LITTERATUR: (1) 15 57, sml. 914 1,27; (2) 488o 131; (3) 83 288; (4) 665i 8b; 89 213; (5) 929 141; (6) 177 1,209; 488o 307f,242; (7) 969e 4,1805,285; (8) 83 71; (9) 747 99f,102; (10) 83 154; (11) 451b 83; (12) 83 156,266; 249 4,1909–11,276f; 328f, 2,129; 273 180; (13) 217 (1807) 5,35; 488o 154; (14) 696 1761,241; (15) 752 67; (16) 902c 87; 348b 48; 914 27; (17) 82 (1688); 485 (1816) 64; 308b 85; 418 175; 934 788, 882; 161 1906/23:301; 37 68,1961,1279ff; (18) 634 14744; 107 1963 (Fyn); (19) 77 (1795) 72; (20) 830 12,30; (21) 161 1906/23:3135; (22) 161 1906/23:2196; 996 16,1951,144; (23) 292 255f; 402 77,1934,1128f; (24) 902j jf. 637 9,1929,157; (25) 634 16683; (26) 884 1897,197; 228c 3,972; (27) 83 62,91; (28) 752 94,97; 193 1914,42; (29) 83 100; (30) 17 7a jf. 914 1,25;

